

FÜZULİ DÜNYASI

I. FÜZULİ MÖCÜZƏSİ

Səkkiz əsr öncə Şeyx Nizami «Məxzənül-əsrar»-da yazmışdır:

*Şairlər olduğuyçün bütün sirlərə pərdə,
Onlar peyğəmbərlərin kölgəsidir hər yerdə.
Səfin öni, arxası o zaman ki, düzəldi,
Qabaqca peyğəmbərlər, sonra şairlər gəldi.*

Ulu türk dünyası, möhtəşəm Şərq ələmi çox Məhəmmədlər tanıyır, ancaq iki Məhəmməd-iki fəvqə-linsan Türk və Şərq dünyası üçün əvəzolunmazdır. Onlardan birincisi dinimizin, Tanrıya məhəbbətimize rəsulu-ulu peyğəmbərimiz Məhəmməddir (ə). İkincisi-sözümüzün, mənəvi dünyamızın, türkçülü-yümüzün rəsulu Mövlana Məhəmməd Füzülidir. XX əsrin ustad şairlərindən birinin-Şəhriyarın kə-ləmyla desək: «Füzuli poeziyası fars, türk və ərəb dillərində olan bir Qurandır».

Füzulini sevirik! Türk türkü, müsəlman müsəl-manı, insan insanı seven kimi... Füzuli bizim onu dərk etdiyimiz qəder bizimdir. Eyni zamanda, Füzuli bizim idrakımızın, adı insan şəurunun dərk edə bilməyəcəyi qəder də bizimdir...

Şərq oxucusunun Füzuliyə heyranlığı təbii, ancaq hər hansı bir qərblin heyranlığı, Füzuli poeziyası qarşısında pərəstişinin özü heyranlıq doğurur. İngilis şərqşünası mister Gibbin keçən əsrin əvvəllərində «Osmanlı poeziyası tarixi» adlı əsərində dediklərini xatırlayaq: «Füzuli Şərq şeirinin günəşidir. Şərqin Şərq olmasından bəri yetişdirdiyi şairlərin içərisində ən səmimi və həssas Füzüldür. Bütün türk ədəbiyyatında Füzulidən böyük bir ism bulmaq mümkün deyildir. «Leyli və Məcnun» indiyə qədər yazılan məsnəvilərin ən yüksəyi və gözəlidir».

Hər hansı dahi sənətkarın dünya ədəbiyyatında yerini, mövqeyini müəyyənləşdirmək bəzən o dahinin dünya ədəbiyyatı korifeyləri ilə müqayisəsindən başlanır, kimisə kiməsə oxşadır, paralellər aparır, nəticədə kiməsə üstünlük verir. Lakin unudulur ki, dahiləri müqayisə etməzlər, onların hər biri təkrarlanmaz, bənzərsizdir. Dahilərin dahiliyini süğüt etməyə gəldikdə isə, ilk növbədə, onların öz milli ədəbiyyatlarında təsir dairəsini açıqlamaq lazımdır. Dünya ədəbiyyatına yol buradan başlanır. Bu mənada, Füzuli milli ədəbiyyatımızda Nizamidən sonra ən böyük sənətkardır. Füzuli ruhu, Füzuli poeziyasının işığı özündən sonra beş əsr ərzində poeziyamız üçün bir məşəl rolunu oynamışdır.

Böyük mütəfəkkirimiz C.Məmmədquluzadə 1925-ci ildə, «Molla Nəsrəddin» cürmülnədə çap etdirdiyi «Füzuli» məqaləsində yazırdı: «Rəhmətlik Füzuli birinci nömrəsindən başlamış bu günə qədər «Molla Nəsrəddin» məcmuəsində iştirak etmiş və şeirlər yazmışdır. İnanmırımsız, götürün «Molla Nəsrəddin»-in iyirmi illiyini tökün qabağımıza, hansı şeirə baxsamız, orda Füzulidən bir duz vardır».

Bu «bir duz» ifadəsi Füzulinin özündən sonra bütün Azərbaycan poeziyasına təsirini çox sərrast ifadə edir.

Bizdə tez-tez «ədəbi məktəb» istilahını işlədirlər. Tanınmış müasir şairlərimizin az qala hər birini bir ədəbi məktəbin banisi elən edirlər. Hər hansı şairin bir-iki «ardıcılı» varsa, yəni bu cavan şairlər şöhrətli şairin misralarına, poetik intonasiyasına, mövzularına üz tuturlarsa, buyur, «ədəbi məktəb» banisi hazırlar... Təbii ki, burada ədəbi məktəblə ədəbi təsiri bir-birilə eyniləşdirirlər.

Ədəbi məktəb-ədəbi sistemdir, onun özünəməxsus qanunauyğunluqları var: burada poetik ruh, mövzu, süecət, forma-sənətkarlıq komponentləri bir-birilə zəncir kimi qırılmaq əlaqədərdir: «baniyi-kar»-ın-ustadın bir neçə əsr öncəni görmək məhərəti, əsərlərindəki potensiyası, başçı problemlər ondan sonra gələn və onun yolunu davam etdirən şairlər üçün də örnek rolunu oynayır. Burada təngdən, epiqonluqdan yox, davam və inkişafdan söz gedə bilər.

Füzulidən sonra Azərbaycan şeirində Saib Təbrizi, Qovsi Təbrizi, Məsihi, Natəvan, Nəbatı, Şükuhi,

S.Ə.Şirvani, Vahid kimi Füzuli poetik nəfəsinə sığınan, onu özünə ustad hesab edən şairlər yetişdi. Təbii ki, bu şairlərin heç biri Füzuli səviyyəsinə yüksələ bilmədi. Cəfər Cabbarlı demişken: «Şairlər, ədiblər Füzulini ötmək deyil, var qüvvələrilə öz əsərlərini Füzulinin əsərlərinə bənzətmək istəyirdilər». Əlbəttə, Cabbarlının bu mülahizələrində ifrat dərəcədə pərəstiş və heyranlıq hissi olduğunu nəzərdən qaçırmayacaq. Əgər bu mülahizəni tam həqiqət kimi qəbul etsək, onda Füzulidən sonra birçə şairimiz belə oricinal hesab olunmamalıdır. Halbuki, nə Natəvan, nə Seyid əziz Şirvani, nə də Vahid-Füzuli heyranı olan bu şairlər tələdici olmuşlar. Onların hər biri ayrı-ayrılıqda böyük şairlərdir, lakin Füzuli təkdir, əlçatmaz zirvədir.

Bir incə məsələni də açıqlamaq lazım gəlir: Şərq ədəbiyyatında nəzirçilik tamamilə təbii və qanunauyğun, özü də ənənəvi bir proses olmuşdur. Füzuli özü də onlarca şairə nəzirələr yazıb. Onun nəzirələrinin əksəriyyəti oricinalları üstələyib. Məsələn, Nəsiminin «Oynar» redifli qəzəli belə başlanır: *Səhərdə gül üzün şaha, çu gülşəndə güləb oynar, Onu görsə, səfasızdan fələkdə afitab oynar.* Lakin Füzulinin yazdığı nəzire, bizim fikrimizcə, daha mükməldir:

*Səbadən gül üzündə sünbülü-pirpüçü -tab oynar,
Sanasan, por açib gülşəndə bir mişgin şurab oynar.*

*Xəyali-arizin cövlan edər bu çeşmi-pürməndə,
Nəçük kim möclənmiş suda əksi-afitab oynar.*

*Bu qəmlər ki, mənim vardır, bəirin başına qoysan,
Çıxar kaşqar cəhənnəmdən, gülər əhli-azab oynar.* Başqa misallar da getirmək olar. Lakin Füzulinin özündən də heyran olduğu müəzzəm (seçmə) şairlər var idi. O, ərəb şairi Əbu Nəvvəsi, Nizami Gəncəvini və Əlişir Nəvaini özünə ustad şairlər hesab edirdi. Ancaq Füzulinin ən yaxın bildiyi, canlı usta-dı hesab etdiyi bir şair var ki, onun adını çəkmək, xatırlamaq olmaz. O, böyük Azərbaycan şairi Həbib-i idi.

Həbib-i və Füzuli! Heç bir mənbədə-nə tarixi, nə də ədəbi qaynaqlarda bu iki sənətkarın bir-birilə görüşü, ustad-şagird münasibətləri barədə dəqiq, səhih bir informasiya var. Yalnız etimallar mövcuddur: təxmin edirlər ki, Füzuli gənc yaşlarında Həbibidən şairliyin, şeir-sənətin qaydalarını öyrənibmiş, hətta onun qızı ilə sevgi məcarası olmuşdur.

Mələmdür ki, Şərq ədəbiyyatında şairlərin bir-birinə şeir yazması, digərinin şeirini təxmisi etməsi geniş yayılmışdır. Şərq ədəbiyyatında yüz əlliyyə yaxın «Leyli və Məcnun» poeması var, yazılı ədəbiyyatda onların ilk nümunəsi Nizamiyə məxsusdur, özü də fars dilində. Lakin etiraf olunmalıdır ki, Füzulinin azəri türkcəsində qələmə aldığı «Leyli və Məcnun» bütün «Leyli və Məcnun»-ların tacıdır.

Füzulinin Həbib-i ilə əlaqəsinə, sələf-xələf münasibətlərini iki baxımdan şərh edə bilərik. Birincisi; poetik ruh etibarilə-Füzulinin öz qocaman müasiri Həbib-iyə nə dərəcədə yaxından müşahidə etməklə... *Gün yüzün gördükca, vallahi, bu könlüm şad olur,
Həq səni var əyləsin, dövlətli sultanım mənim.*

*Gözlərim dərdinə sürmə olmağuyçün dambadam,
Tutiyaya-cövhərindən xaki-payi xoş gəlir.*

Misralar Həbibininidir. Görürsünüz, hələ XV əsrin sonları-XVI əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan şairimiz ana dilində necə rəvan, selis şeirlər yazırmış.

İkincisi; Füzuli Həbibinin bir qəzəlini təxmisi etmiş, bir müsəddəsinə isə nəzire yazmışdır. Ancaq deyə bilmərik ki, bu ədəbi yarışda kim isə qalib gəlib, birincilik qazanıb. Həbibinin təxmisi olunan qəzəldən bəzi beylərə diqqət edin:

*Gör səninçün qılmayam çək, ey büti-nazik bədən,
Gorum olsun bu qaba, əynimdə pürhənlən kəfən.*

*Çıxmaya, sevdəyi-zülfün başdan, ey məh, gör yüz il,
Həbibinin bu qəzəlinə onlarla şair nəzirə yazıb, o cümlədən Xətai...lakin heç bir şairin nəzirosi oricinalın səviyyəsinə qalxa bilmədi. Elə Füzulinin təxmisində*

də belə bir cəhd duyulmur. Həbibinin müsəddəsinə də (buna altılıq deyirlər) də xeyli nəzirə yazılıb. Ancaq bu nəzirələr içərisində Füzulini kimi seçilir. Özü də Füzulinin müsəddəsinə sadəcə nəzirə kimi yanaşmaq doğru deyil. Əslində, bu iki sənət əsəri ayrı-ayrılıqda o qədər gözəldir ki, burada birincilik və qalib axtarmağın özü də sadələşməkdir. Hər iki müsəddədə sevgilinin gözəlliyi, bu gözəlliyin öndündə mat qalan aşiqin iztirabları elə sənətkarlıqla təsvir edilmiş ki, hansının əvvəl, hansının sonradan yazıldığını bilmərrə unudursan.

HƏBİBİDƏ:

*Ləli göhər dişiylə yapışmış dodağına,
Müşki-Xütün havasından ulaşmış yanağına.
Dürri-Nəcəf həvədən asılmış qulağına,
Çox danı-danı nəsnə tökülmüş ayağına,
-Hey, hey, bu nə aşiqi-Yamandır,-dedim, dedi:
Gözdən axan cigərdəki qanındırür sənin.*

FÜZULİDƏ:

*Vermiş furiğ şəmi-rüxi Gün çıraqına,
Salmış şikəst sərv-qədi gül budaqına,
Dün sərv tək basanda qədam göz bulduğuna,
Bir neçə xardan ələm irmiş ayağına,
-Mişgani-çəşmi-əşkəşənanındırür sənin.*

Füzulinin təsirinə gəldikdə isə, tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, ondan sonra Füzuli təsirinə qapılma-yan çox az şairin adını çəkmək olar, bəlkə bu, hes məmkün deyil. Füzuliyə Sabir Əliyev müşahibələrinin birində deyir ki, bu saat Azərbaycan şeirində irəliləyən doğru, adı Füzuli olmayan bir Füzuli adımıdır. Yeni Füzuli sənətdə elə bir məziyyət yoxdur ki, indiki şeirimizdə bu və ya başqa pillədə gözə gəlməsin. Lakin bu məziyyətlər konkret bir şairdə təcəssüm etməyib, ayrı-ayrı şairlərə «paylanmış» haldadır. Başqa sözlə, indiki şeirimizdə «fiziki şəxs» kimi bütöv Füzuli yoxdur, məhz parçalar halında füzulililər vardır.

Sözü Füzuli kimi demək məhərəti və deyə bilmək cəhdi çağdaş poeziyamızda da davam edir. B li, qəzəl ədəbiyyatı-klassik şeir formaları artıq əb di tarix faktına çevrilmiş. Lakin Füzuli ruhu, sözü Füzuli kimi ucalıq mərtəbəsinə qaldırmaq məhərə hələ poeziyanı tərk etməyib. Görəsən, beş əsr müddətində sözü Füzuli kimi demək üçün şairlərin sonuz axtarışına nə ilə nəticələnilib? Söz Füzulidən sonra Füzuli zirvəsinə yetə bilibmi?

Müasir Azərbaycan poeziyası Füzuli nəfəsinə ya-taşmaq mənasında layiqli xələf hesab oluna bilər. Füzuliyə, onun ölməz poeziyasınabir ucalıq mənasında qayıdış hiss olunur. Məsələn, B.Vahabzadəni oxu-yanda onun təfəkkür tərzində, obrazlı duyumunda, dünyanı qavrayışında füzuliyani bir düşüncə görünür. Sanki Füzuli Bəxtiyar poeziyasında bir filosof kimi yenidən dirçəlir, təbii ki, müasir biçimə. Əli Kərim poeziyasında isə Füzuliyə məxsus obrazlılıq, sözü ehyat etmək, onu əlçatmaz zirvəyə yüksəltmək bariz nəzərə çarpır. Elə Əli Kərimin Füzuliyə həsr elədi-yi bu iki misraları xatırlatmaq kifayətdir:

*Dünya səni qocaltdı,
Yaşadın olsun deyə.*

Hələ 195-ci ildə M.Araz Füzuliyə «Səba yeli» adlı bir şeir həsr etmişdi. Və hmin şeirin epiqrafı kimi Füzulidən bir beyt vermişdi:

*Nə yanar kimsə mənə ataşi-dildən özgə,
Nə açar kimsə qapum badi-səbadən qeyri.* Şeirin elə birinci bəndində M.Araz yazmışdı: *Beləcə bir misra deyaydım ancaq,
Yüz il yazacağım əsərimdə mən.*

Bu etiraf sonralar çox şairlərimizin şeirlərində səsləndi, indi də səslənməkdədir.

*Sürdü Məcnun növbətin, indi mənam rüsvay-i-əşq,
Doğru derlər hər zaman bir aşiqin dövründür.* Füzuli dövrü indi bir tarix, indi bir keçmişdir. Ancaq Füzuli sözünün dövrünü, Füzuli sehrini, Füzuli möcüzəsi davam edir.

(Davamı 6-cı səhifədə)

(Əvvəli 2-ci sahifədə)

II. «EY CƏFAÇI DÜNYA»...

Xalq şairi B.Vahabzadə «Heyrət, ey büt!» məqaləsində yazır: «Məcnun öz cahənşümülluğu, əzəməti və sanbalı etibarilə dünya ədəbiyyatının illidaları, şah edipləri, söhrablari, hamletləri, romeları səviyyəsində dura biləcək nəhənglərinə nəhəngi bir obrazdır. O, obrazlıqdan simvol səviyyəsinə yüksəlmiş bir ideyadır. O, müstəbdlilik dünyasının başı üzərində ucalan bir fəryəddir, insanlığın dərdidir, faciəsidir.

Leyli və Məcnunu kimi obrazlıqdan çıxmış, vəfa, sədəqət simvoluna qədər yüksəlmiş həzin bir iniltidir».

Leyli və Məcnunu dərk etmək, duymaq üçün əsrin-zamanın özü saf, pak, təmiz olmalıydı. Lakin dünya özü cəfəçidir, amansızdır, məcnunları, leyliyəri intəhasız cövrələrlə yandırır-yaxandır, seyli-əşk girdabına düşür edəndir. Füzuli qəzəllərində zəmanədən, dövrdən şikayətlər üsyan səviyyəsinə çatır:

Əhli zəmanə qanına çox təsnədir zəmin!
Qanın kimin tökərsə, fəlak, ol zəman icra!

Azərbaycan ədəbiyyatında bəlkə də ən tragik qəhrəman Məcnundur. Bu obraz dünya ədəbiyyatında öz fəaliyyətinə görə əncaq zəncirlənmiş Prometeylə müqayisə edilə bilər. Belə bir müqayisəni ilk dəfə Yaşar Qarayev aparıb: «Prometey, klassik Qərb tragediyası, xüsusən, antik tragediya üçün tipik fəlsəfi qəhrəmandır. Məcnun isə Şərq bədi-fəlsəfi fikri, klassik Şərq poeziyası üçün ən doğma bir surətdir. Şərqdə şəxsiyyət əzəlliyi ideyasının parlaq mücəssiməsidir. Prometey odu allahlardan oğurlamış və ağılnı nurunu insanlara bəxş etmişdir. Məcnun isə ağılnı və eşqin səfaqını cəndüfərinə əxlaq və ətəqlər fəvqına qalxmış, özü məşəl kimi ağılnı şəfəqlə yandırmışdır. Prometey işiç oğurladığı üçün allahlar, Məcnunu işiç eşqi üçün insanları cəzaya məhkum etmişlər. Lakin obyektiv mövqeyinə görə Məcnunu vəziyyəti daha tragikdir, o, əsrin dahisi ikən əsrin dəlisi kimi dərk edilmişdir. Bizim poeziyada ağılnı faciəsi Məcnunla başlayır».

Bəli, Məcnunu təkcə eşq fədaisi kimi dərk və qəbul etmək Füzulinə, onun eşq fəlsəfəsinə, Məcnun kədarini anlamamaq deməkdir. Elə buna görə görkəmli şərqşünas Bertels yazırdı ki, Məcnun surəti Yaxın Şərqi sevimli surətləri silsiləsinə daxil olmuş, yazılı ədəbiyyat çərçivəsini sındıraraq folklorla girmiş, əbədi həyat kəsb etmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, «Leyli və Məcnun» mövzusu Yaxın Şərq ədəbiyyatında ən populyar mövzularandırdır. Tədqiqatçılar bu əfsanənin vətəninin Ərəbistan olduğunu, ərəb tayfalarından olan Bəni-Əmir qəbiləsinin içərisində eşq şeirləri ilə məşhur «Məcnun» laqəbi bir şairin yaşadığını qeyd edirlər. O da məlumdur ki, ilk dəfə yazılı ədəbiyyatda «Leyli və Məcnun» dastanını poema şəklinə salıb nəzmə çəkən dahi şairimiz Nizamidir. Bundan sonra Şərq ədəbiyyatında onlarla «Leyli və Məcnun»-lar qələmə alınıb, əksəriyyəti də fars dilində. Azərbaycan dilində isə ilk «Leyli və Məcnun» əsərini müəllifi Həqiqiridir. Məhəmmədəli Tərbiyət onun haqqında yazır: «Həqiqiri Azərbaycanın xeyrixah şairlərindəndir. O, gözəl təbli, şirin dilli, xoşrəftarlı və gözəl xüsusiyətlərə malik məşhur bir şəxs idi. Seçilmiş, bədi və mələhətli sözlər deməkdə Azərbaycan söz ustaları içərisində üstünlüyü var idi».

Mərhum akademik Həmid Arslı bu poema haqqında qımşən də olsa, söz açmış, onun bədi məziyyətlərindən danışırmışdır. Hətta poemada Məcnun dilindən söylənilmiş bir qəzəldən də misal gətirmişdir:

Bülbülüm, hüsnün gülüstandır mana,
Nəm dodağın abi-heyvandır mana.
Səndən ayrı gəzmirəm, ey dilruba,
Çün xəyalin canda mehmandır mana.

Şərq ədəbiyyatında bütün «Leyli və Məcnun»-ların ən kamili azəri türkcəsində yazılmış Füzuli «Leyli və Məcnun»-udur. Tədqiqatçılar dəfələrlə Nizaminin «Leyli və Məcnun»-u ilə Füzuli «Leyli və Məcnun»-u arasında müqayisələr aparmışlar. Yazmışlar ki, Füzuli də Şizaminin şeir bəhrini qəbul etmişdir. Leyli və Məcnunu təsvirində oxşar məqamlar çoxdur. Fərqləndirici əlamət kimi daha çox Füzuli Leylisinin hüquqsuzluğu ön plana çəkilib.

Bunlar fikrimizcə, formal və hardasa səmərəsiz müqayisələrdir. Birincisi, ona görə ki, bu osorlər ayrı-ayrı dillərdə yazılmışdır. Hərçənd ki, hər ikisinin

mayasında türk təfəkkürü durur. İkincisi, bu müqayisələr ona görəymiş ki, Nizaminin «Leyli və Məcnun»-unun Füzulinin əsərindən zəif olmadığı sübut edilmiş.

Əslinə qalsa, bütün «Leyli və Məcnun»-larda Leyli və Məcnun Füzuli poemasında olduğu qədər tragik və əzabkeç deyillər. Bütün Leylilər Füzuli Leylisi qədər psixoloji incəliklə rəsm edilməmişlər. Bütün Məcnunlar Füzulidəki Məcnun qədər aşıq-filosof-dahi səviyyəsində deyillər. İlk ədəbiyyat tariximiz F.B. Köçərlinin bu sözlərinə haqq qazandırır: «Onun Füzuliminin (V.Y.) müəllid (təqlid) olmadığı xüsusdə Məhəmməd Cəlil boy yazır: «Əgər bir şəxs bizə bir sual versə, bəlkə Füzulidən əvvəl ərəblər, əcəmlər Leyli və Məcnunu, Yusif və Züleyxanı, Xosrov və Şirini yazmış olsular da Füzuli də bunları təqlid etmiş olsun?»

Biz cavab veririk: Xeyr! Hətta mərhumun ruhi-təfəti nitqə gəlib bizə bu bəddə «Bən də müqəllidim» demiş olsa, inanmayız. Ehtimal ki, bu böyük şairim zehninə fikri-təqlid gəlmiş olsun, fəqət «Leyli və Məcnun» təqlid olmaq üzrə yazılan əsərdən deyil.

-Bəs nədir?

-Bütün göz yaşlarıdır. «Leyli və Məcnun» bütün-bütün Füzuliyə aiddir».

«Leyli və Məcnun»-dan söz açan əksər araşdırıcılar məntiqi vurğunu daha çox Məcnunun üzünə salmışlar, hardasa Leyli obrazı bir qədər kölgədə qalmışdır. Halbuki, fədakarlıqda, əzabkeçlik Leyli Məcnundan da geri qalmaz. Məcnunu əşqiqliyi, möhnətkeşliyi və dahiliyyəti müqayisədə Leyli azacıq da olsa kölgədə qalsaydı, bu böyük eşqin iztir-vablarına bir zərrə qədər dözümsüzlük göstərsəydi, Leyli kiçilərdi, gözümüzüzdən düşərdi. Məcnunu böyükdən, dahiləşirdən Leylidir, Leylinin eşqidir. Leyli sevgisi bəlkə, bəlkə yox, lap həqiqi mənada Tanrı sevgisidir. Yoxsa Qeys adı bir sevgidən bu qədər məcnunlaşmazdı, ülviləşməzdi. Leyli öz sevgisindən bir addım geri çəkilsəydi, İbn-Sələmə-cəfəçi dünyanın adı bir bəndənin sevgisinə cavab versəydi, Füzuli də gözəndən düşərdi, Leyli də, Məcnun da. Hal-

FÜZULİ DÜNYASI

buki, Leyli ölüm anında da gözəldir, vəfa simvolu-
dur, Məcnun eşqinə layıqdır.

Məndədir onun cününü əfzun,
Qeys ikən olubdur adı Məcnun.
Mənsiz çəkib ahlal, fəğanlar,
Səhralara düşdüyüm zamanlar,
Düşsə yolun ol olan diyarə,
Ətri-qənim söylə ol fikarə
Ətr eyle ki: -ey vəfalı dildar!
Can verdi yolunda Leyliyi-zar.

Füzuli «Leyli və Məcnun» poeması poeması və qəzəlləri ilə poeziyamızda əbədi olaraq dilimizin zərifiyyəti, gözəlliyini qəti təsdiq etmiş oldu, dilimizə ərəb, farsın girdablarından birdəfəlik xilas etdi, onu «hakim dil-elita dil» (Q.Yaşar) səviyyəsinə qaldırdı. Həsənoğlunun, Qazi Bühranəddinin, Nəsiminin, Kişvərinin, Həbibinin, Xətainin başladığı, lakin sona çatdırılmadığı işi uğurla başa çatdırdı.

«Leyli və Məcnun»-la Füzuli ümumtürk mənəviyyatının zənginliyini göstərdi. Azəri türkcəsi ilə hamının anlaya biləcəyi bir dil yaratdı- mənəviyyat dili. Füzulidən sonra keçən beş əsrə cəfəçi dünyamızı iztirabları almazdı, qəm bir az da çoxaldı, leyliyərin, məcnunların sayı artdı. Lakin o zirvəni poeziyamızda və mənəviyyatımızda Füzuli fəth etmişdi - o zirvəyə biz hələ də qıbtə və qürur hissi ilə boylanırıq.

III. BÜTÜN TÜRK ŞAIRLƏRİNİN BABASI

Üçüncü söhbətimiz dəhi şairin bir beytiylə başlamaq istəyirəm:

Gün ki, sayın düşdüyü yerdən durar, bir vəchi var,
Gəlsə atlıqərdər fəqr əhli durmaqdır ədəb.

Bu beytin mənası belədir: «Kölgə olan yerdən Günəş çəkilir, kölgəli yerə düşə bilər. İnsan hərəkət etdiyi zaman kölgəsi də yerini dəyişir. Günəşin şüalarının yerdən rədd edir». Bununla şair sevgilisinin kölgəsini Günəşdən də üstün tutur. Onu «alıqdır», Günəşi isə «loqz əhli» hesab edir. Sevgilisinin adı gələndə adı adamlar ayağa durmalıdır.

Bax, Füzuli haqqında söz deyəndə də, bir fəqr əhli kimi son öz gücsüzlüyünü dərk edirsən. Füzuli sözün qarşısında mənim nə sözümlə ola bilər deyirsən.

Bir başqa misal da gətirir, sonra mətləbə keçir. Yeri gəlmişkən deyim ki, bu sitatə gözəl füzuliyünas, mərhum yazıçımız Mir Cəlil «Füzuli sənətkarlığı» kitabının lap əvvəlində gətirir. Mir Cəlil yazır: «Belinski sənətkarların yaradıcılıq ilhamını təbiət hadisələri ilə müqayisə edərək bəzisini şampanski kimi köpüklənən qazlı suya, bəzisini yaşıl kənarlı arxırlardan gülərkə axan duru suya, bəzisini kükrək dağlarla aşıb-daşan Niqaqara şəlaləsinə, bəzisini isə dibi görünməyən, yeri-göyü əks etdirən mühit dənizlərinə bənzərdi. M.Füzulinin sənəti şübhəsiz ki, axırıncılandır». Füzuli haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında çox söz deyilib, amma gəlin etiraf edək ki, sahilləri və dibi görünməyən, yeri-göyü əks etdirən həmin o mühit dənizindən hər tədqiqatçı olsa-olsa, bir-iki damla inci toplaya bilər. Ona görə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu saat «bir nömrəli füzuliyünas» kimidir sualına cavab vermək son dərəcə çətinidir.

Bəli, füzuliyünaslar var, amma sözün həqiqi mənasında 1 nömrəli füzuliyünasımız hələ yetişməyib. Lakin bu o demək deyil ki, Füzuli sənətinin tədqiq sahəsində hər cür əzabə qatılanların əməyi yərə vuraq.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Füzulinin öyrənilməsinə elmi-tarixi baxımdan nəzərdən keçir-sək, üç dövrün üzərində dayana bilərik. Birinci dövr konkret olaraq keçən əsrin əvvəllərindən sovet dövrünə qədərdir. İkinci dövr sovet dövrüdür. Bu da 40-70-ci illərə aiddir, üçüncü dövr 80-ci illərdən başlayır.

Füzuli haqqında XIX əsrdə də söhbət açıqlar, məsələn, S.Ə.Şirvani özünlün təzkirəsində Füzuli əsərlərindən nümunələr verib, onun yaradıcılığı haqqında bəzi mülahizələr söyləyib, yaxud Mirzə Fətəli Axundov Füzulinin inkar edib, Səccə qılmaq, müqəddəsliyə qovuşmaq, ulu məhəbbətə tapınmaq dünyadakı hər cür çiləzləndir, bəsitlikdən, bayaqlıqdan təmizlənmək, durulmaq deməkdir. «Leyli və

Məcnun» poemasının ən böyük qayəsi budur. Leyli ilə adi bir qız, Məcnunla adi bir oğlan arasında zəmin-asiman fərq də elə bu amaldan doğur. Elə buna görə Məcnun da, Leyli də adiliyyə sığmayan obrazlardır.

İlk araşdırma ədəbiyyatşünası Abdulla Tofiq Suraxmırsudur. O, 1907-ci ildə «Füyuzat» məcmuəsində «Füzuliyə bir nəzər» səriövəli iki məqalə ilə çıxış edib. Təbii ki, A.Sur Füzuli yaradıcılığını bütünlüklə ehatə edə bilməzdi. Lakin elə ilk məqalələrdə A.Sur etiraf edirdi ki, «əsrimizdə Füzulinə layiqlə tədqiq edə biləcək... bir şair daha zühür etmədi. O, bir şeyxi-ədəbidir, bütün şairlərimiz ondan istifadə etmişlər». Ondan sonra ilk ədəbiyyat tarixçimiz F.B. Köçərli özünlün məşhur əsərində Füzuliyə ayrıca bir fəsil həsr edir. Hətta ədəbiyyat tariximiz Füzulidən başlayır. Köçərli «Molla Məhəmməd Bağdadı Füzuli» adlı həmin fəsilə gələcək füzuliyünaslar üçün program-təzislər təqdim edir.

Birincisi, Füzulinin ədəbiyyat tariximizdəki rolunu layiqləncə qiymətləndirir, yazır ki, Füzuli bütün türk şairlərinin babasıdır.

İkincisi, Füzulinin elmi tərəcəmi-yə-halmı yazmaq cəhdində ilk təşəbbüsə bulunur.

Üçüncüsü, Füzulinə ədəbi məktəb yaradan bir sənətkar kimi təqdim edir.

Dördüncüsü, Füzuli lirikasının özünəməxsusluğu barədə ilkin mülahizələrini söyləyir. Yazır ki, «Füzulinin asari-qələmizlərinin hələ daha çox zamanlar həyat üzrə davam edib tər-təzə qalmağına iki ümdə səbəb var idi. Birisi budur ki, həmin əsərlərin təməmi pək, həqiqi və təbii hissiyyatdan nəşət etmiş əsərlərdir. Füzuli əşəri-kələminin bəqaisinə ikinci səbəb onların elm və təcrübə üzülə təbi-səlimdən doğub vücdə gəlmələridir. Füzulinin kəlamı başdan-ayağa aşiqanadır. Füzulinin hansı qism kəlamını mütaləyə etmək istəsəniz, buyurun, onun hüsn-təsirini oxuduqda öz vücdünüzüzdə dərk edəcəksiniz. Və bu təsirdən içəri floqzın təmizlənməyəcək».

(Davamı 16-cı səhifədə)

FÜZULİ DÜNYASI

(Əvvəlki 6-cı sahifədə)

Köçərli Füzulini ədəbi dilimizin sözün həqiqi mənasında yaradıcısı hesab edir. Yazır ki, həqiqətə türk dilinə rəvnəq verən və onu xartü xaşəkədən təmizləyib bmr göyçək və səfalı çəmənə bənzədən Füzuli olubdur. Və bununla biz türklərin, ümumən Azərbaycan türklərinin boynuna böyük bir minnət qoyubdur.

Birinci dövrə F.Köçərli ilə bir sırada A. Surun, C.Məmmədquluzadənin, A. B. Divanbəyoglundun, B.Çobanzadənin, C.Cabbarlının məqalələrini də qeyd edə bilərik. Bunların arasında C.Cabbarlının «Füzuli haqqında» məqaləsi xüsusilə seçilir. Cabbarlı Füzuli poeziyasının böyük təsir gücündən söz açıq və həm də qeyd edir ki, şairlər Füzulini təqlid edir, ona bənzəməyə çalışır, lakin buna nail ola bilmirdilər, nəzərələr, təxmislər yol alıb gedirdi. Ədəbiyyat öz normal yolunu itirmiş, həlqəvi bir gedişlə Füzulinin başına hərənlər, haraya getdiyini özü də bilmirdi».

Ümumiyyətlə, Azərbaycan füzulşünaslığının bu birinci dövrü Füzulini tanımaq və təbliğ etmək mənasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Füzuli haqqında əsl elmi tədqiqatlar 40-ci illərdən yaranır.

Həmid Araslının «Füzuli», daha sonra «Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli», Mir Cəlalin «Füzulm sənətkarlığı», Məmməd Cəfərin «Füzuli düşüncü», Mirzəğa Quluzadənin «Füzulinin lirikası» monoqrafiyaları, həmçinin filosof Zəkuyevin və gənc alim, dünyadan vaxtsız köç etmiş Rəşid Məmmədovun, Ənvər Yusifoglundun, Musa Adilovun, Bəxtiyar Vahabzadənin, Rüstəm Əliyevin şairin yaradıcılığı və sənətkarlığı xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqatla-

rı, Fuad Qasımzadənin «Qəm karvanı, yaxud zülmətdə nur» əsəri, həmçinin Əliçadər Səidzadənin, Mirzə İbrahimovun, Rəsul Rzanın, Mikayıl Rəfilinin, Azadə Rüstəmovanın, Əkrəm Cəfərin, Əli Fəhminin, Qafar Kəndlinin, Ruxsarə Qayıbovanın, Əbdüəzəl Dəmirçizadənin, Mirzə Abbasovun ayrı-ayrı məqalələri Füzulini tədqiqat yolunda böyük bir işin başlanğıcıdır. Adlarını çəkdiyim bu müəlliflərin hər bir yazısı füzulşünaslıqda yaşamağa layiqdir, lakin Mir Cəlalin, Mirzəğa Quluzadənin, Həmid Araslının və Məmməd Cəfərin əsərləri sonrakı tədqiqatçılara «Füzuliden necə yazmalı» sualını izah etdiyi üçün əsl ədəbiyyatşünaslıq dərsləridir. Mir Cəlalin Füzulinin sənət möcüzələrinə baş vurmaq çəhdi, Mirzəğa Quluzadənin tədqiqatçı ehtirası, Məmməd Cəfərin Füzuli dünyagörüşü ilə bağlı səmərəli axtarırları, Həmid Araslının Füzuli irsinin nəşi və təbliği sahəsində fədakar əməyi Azərbaycan füzulşünaslığının bir elm kimi yaranmasında stimulu rolu oynadı. Mir Cəlalin- əsəri Füzuli dünyasına - onun poeziya aləminə girişmək, o sənət möcüzələrini açmaq mənasında əvəzənilməzdir.

Nəhayət, səksəninci illərdən başlayaraq Füzulini öyrənməyin yeni bir dövrü başlayır. Bu dövrdə yaranan əsərləri kiçi qismə bölmək olar: tədqiqat əsərləri və əsələr. Yaranan yeni tədqiqat əsərlərində Füzuli poetikasına, poetik semanticasına, yaradıcılığının nisbətən az öyrənilmiş sahələrinə güclü bir meyl diqqəti cəlb edir. Sabir Əliyevin «Füzulinin poetikası» monoqrafiyası, sanballı bir əsərdir. Sabir Əliyevin, Səmət Əlizadənin, Hacı Ələmdarın, Rəfail Hüseynovun şərhini ilə bağlı kitabları da Füzuli öyrənmək və dərk etmək mənasında lazımlı vəsaitlərdir. Ədəbiyyatşünaslar akademiyası Teymur Kərimlinin, filologiya elmləri doktoru Gülşən Əliyeva-Kəngörünün təd-

qiqatları da Füzuli irsini öyrənməkdə mühüm əsərlərdir. Mən Lələ Əlizadənin «Füzulinin gizli sözü» əsərinin də adını çəkmə bilərəm. O ki qaldı əsələrlə, Füzuliyyə heyranlıq ifadə edən məqalələrə, heç şübhəsiz, bunların da öz oxucuları, öz yazırları mən bu qismə aid edirəm. Füzuli ümmətimizdən hərə bir damla götürsə, ömür boyu besidir. Çünki Füzuli elə şairlərdəndir ki, ona ömür həsr edənlərin ömrünü uzadır.

Mən söhbətimi sona yetirmək üçün Füzulini köməyə çağırıram:

*Aşiq oldur kim, qılır canın fəda cananına,
Meyli-canan etmasın hər kim ki, qıymaz canına.
Canını canana verməkdir kamalı aşiqin,
Verməyən can etiraf etmək gərək nəqsanına.
Eşq dərdinin davası qabili-dərman deyil,
Tərki-can dərler bu dərdin mötəbər dərmanına.
Heç kim canan üçün can verməyə laf etmasın
Kim gəlibdir bu sifət ancaq Füzuli şanına.*

2024

Vaqif YUSİFLİ,
filologiya elmləri doktoru